

EL DR. JOAN MALUQUER DE MOTES I EL PALEOLÍTIC: EVOCACIÓ D'UNES TROBADES OCASIONALS¹

JOSEP M. FULLOLA I PERICOT
SERP. Universitat de Barcelona

Dins d'aquest volum de merescut homenatge a la memòria del meu mestre, el Dr. Joan Maluquer de Motes i Nicolau, m'ha correspost glossar les seves esporàdiques incursions en els moments més antics de la Prehistòria i l'Epipaleolític. Eren les fases que més s'allunyaven del seu veritable interès professional i vocacional: la Protohistòria.

Però el mestratge i l'amistat que va tenir sempre amb el Dr. Pericot el van arrossegar en diverses ocasions a estudiar i a publicar conjunts en els quals hi havia elements paleolítics, cas de la col·lecció Bosóms (Pericot i Maluquer de Motes, 1951) o a escriure llibres de divulgació sobre tota la Prehistòria, Paleolític inclòs (Pericot i Maluquer de Motes, 1969); a vegades creiem intuir la mà del Dr. Pericot en certes publicacions de joventut del Dr. Maluquer de Motes, cas dels microburins de la Valltorta (Maluquer de Motes, 1939).

En altres ocasions foren les circumstàncies les que van portar el Dr. Maluquer de Motes a "enfrontar-se" amb jaciments que contenien nivells paleolítics; serien els casos de les coves de Berroberria (Maluquer de Motes, 1965); de la cova dels Muricecs i de la cova del Parco (Maluquer de Motes, 1983-84; 1985), les dues primeres als anys seixanta i l'altra a mitjan anys vuitanta.

En les pàgines que segueixen intentarem analitzar el paper jugat pel Dr. Maluquer de Motes dins els estudis de paleolític del quadrant NE peninsular a través de les seves esporàdiques incursions suara esmentades. Negligirem les visions massa globals, les de llibres generalistes o

les que, tot i circumscriure's a Catalunya, no aporten dades significatives sobre el tema (Maluquer de Motes, 1987). Potser caldria esmentar aquí un resum breu del Paleolític català fet amb motiu del II Symposium de Prehistòria Peninsular l'any 1963 i que ha de ser valorat en el seu exacte moment cronològic; quan tenim molt poques dades presentades conjuntament sobre Catalunya; a més de reunir el que se sabia sobre el Paleolític, s'aventuren línies d'opinió i de recerca futures sobre l'Epipaleolític i el Mesolític, amb esment especial del Filador i Sant Gregori de Falset (Maluquer de Motes, 1963).

L'estudi de la col·lecció Bosóms, fet conjuntament amb el Dr. Pericot, ha estat una de les publicacions que més ressò ha tingut dins la Prehistòria catalana. El projecte engrescador encetat pel Dr. Pericot a mitjan anys quaranta consistia a revisar, estudiar i publicar dignament les troballes prehistòriques fetes des de finals del segle XIX a la zona de Serinyà, a més de fer-hi ocasionals excavacions de control de certs jaciments de l'àrea. La idea es va acabar convertint en una iniciativa clau no tan sols per al Paleolític català sinó per a tots els materials prehistòrics apareguts en altres jaciments postpaleolítics com la cova dels Encantats.

Les col·leccions particulars eren la forma en què s'havien conservat la pràctica totalitat de les restes prehistòriques de Serinyà. Els primers treballs del "pare de la Prehistòria catalana", Pere Alsius i Torrent, havien reunit un important con-

PYRENAE

Núm. 22-23, any 2000, pàg. 27-32

¹ Aquest treball s'emmarca dins la recerca feta amb la PB96-0184 de la DGES del MEC i en el Grup de Recerca de Qualitat del SERP 1998SGR-00017 de la Generalitat de Catalunya.

junt d'eines procedents de diversos indrets de la zona, però sobretot de Bora Gran d'en Carreras. A partir del 1907 el jove Josep Bosóms i Managal s'encurioseix i s'afecciona als materials prehistòrics i comença a col·leccionar elements lítics i ossis procedents de les seves excavacions als jaciments de la Bora Gran d'en Carreras i de la Cova dels Encantats; la col·lecció resultant va passar a la seva actual ubicació al Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants de Girona, dependent del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Finalment hi va haver una tercera col·lecció, la feta per Josep M. Corominas, amb materials també procedents de la Bora Gran i que foren publicats pel mateix col·leccionista en el volum III de la mateixa sèrie on va aparèixer la col·lecció Bosóms (Corominas, 1949).

Durant la segona meitat dels anys quaranta, el Dr. Maluquer de Motes feia classes de Prehistòria a la Universitat de Barcelona. Hi havia llavors dos catedràtics, el Dr. Lluís Pericot i el Dr. Martín Almagro, que conreaven la disciplina prehistòrica i amb els quals el Dr. Maluquer de Motes va haver de treballar. L'amistat i la fidelitat el van lligar sempre als seus mestres de la Universitat Autònoma republicana, el Dr. Bosch Gimpera, ja exiliat, i el propi Dr. Pericot. Això ens explica clarament la participació del Dr. Maluquer de Motes en el projecte de Serinyà dissenyat pel Dr. Pericot i el seu paper important en l'anàlisi de la col·lecció Bosóms que ens ocupa i, sobretot, en la publicació del fascicle VI de la sèrie (Maluquer de Motes, 1948) sobre els materials postpaleolítics de la zona.

Però el que aquí ens interessa és la vessant paleolítica de les publicacions del Dr. Maluquer de Motes i l'esmentada (Pericot i Maluquer de Motes, 1951) ha restat com una de les claus del Paleolític català i espanyol. Resulta indestriable la tasca de cadascun dels dos autors dins d'aquesta obra i, en conseqüència, cal pensar que ambdós la van fer conjuntament. Pel que fa a la Bora Gran, la vigència de les dades aparegudes a principis dels anys cinquanta ha estat tan gran que han hagut de passar més de tres dècades perquè alguns investigadors tornessin a estudiar i a publicar aspectes tractats pels Drs. Pericot i Maluquer de Motes.

M'estic referint, en primer lloc, a l'acurat treball que el Dr. Soler va fer de la Bora Gran, i de tot el Paleolític superior gironí en general, en la seva tesi doctoral (Soler, 1986). Era la primera ocasió que els materials estudiats pels Drs. Pericot i Maluquer de Motes es revisaven i s'inscrien en un panorama global del Paleolític superior

d'Europa occidental; els recomptes de la indústria lítica eren més detallats, però el treball del Dr. Soler no feia més que revaloritzar el que trenta-cinc anys abans havia estat publicat. La incursió, més historiogràfica que altra cosa, feta pel mateix investigador uns anys abans, era un resum de les dades conegudes fins aleshores, dins les quals el paper de la publicació que ens ocupa era cabdal (Soler, 1976). La indústria òssia, tot i que va ser considerada pel Dr. Soler, va tenir un tractament monogràfic en la tesi de llicenciatura de J. M. Rueda, específicament dedicada a aquest tema i després publicada, en forma de resum juntament amb la del Reclau Viver (Rueda, 1987).

La riquesa dels materials sobre matèries dures animals de la Bora Gran era coneguda, i la publicació dels Drs. Pericot i Maluquer de Motes ens en donava proves fefaents en forma de peces úniques com el gran "punyal" corbat (Pericot i Maluquer de Motes, 1951:36, fig. 23), el punxó d'ivori amb decoració incisa (Pericot i Maluquer de Motes, 1951:35, fig. 21), el famós i controvertit ham (Pericot i Maluquer de Motes, 1951:47, fig. 30) o la coneguda peça òssia amb decoració incisa "de caps de cérvol estilitzats" segons els mateixos autors, encara avui l'única a Catalunya amb motius figuratius (Pericot i Maluquer de Motes, 1951:45, fig. 29). Les col·leccions de la Bora Gran i el propi jaciment han estat objecte d'anàlisi amb mètodes moderns que han permès més precisions en temes arqueozoològics i en paleovegetació, a partir de l'anàlisi dels fitòlits (Nadal, Albert i Juan, 1997), i fins i tot algunes datacions radiocarbòniques, encara inèdites. Més recentment dues valoracions globals del Paleolític superior, una de tota la Mediterrània (Fullola *et alii*, 1999) segueixen concedint un altíssim valor als materials de la Bora Gran d'en Carreras i a la publicació que ens ha ocupat, en la qual el Dr. Maluquer de Motes hi va tenir un paper important.

Però si deixem de banda aquesta publicació fonamental, les intermitents i ocasionals trobades del Dr. Maluquer de Motes amb el Paleolític que hem esmentat al principi d'aquest treball mereixen també un comentari individualitzat.

La primera que hem localitzat és la que dona a conèixer una petita sèrie de microburins procedents de la zona de La Valltorta i dipositats al Museu Arqueològic de Barcelona com a producte de les recerques fetes en les dècades anteriors per l'equip de l'Institut d'Estudis Catalans (Maluquer de Motes, 1939). La curta nota demostra, però, un bon coneixement del problema i de la bibliografia del moment, encara dependent

de les cites de Vignard i del seu Sebilià; la zona de troballa, rica en pintures "llevantines", fa que Maluquer de Motes apunti la possibilitat d'una cronologia "mesolítica/neolítica" per a aquest art, una idea de la qual quasi bé podríem dir que no n'hem sortit en els seixanta anys següents. Sobten algunes referències a la cronologia magdaleniana dels microburins, llavors encara en certa controvèrsia; una nota a peu de plana remet a les primeres publicacions del Dr. Pericot sobre el Parpalló (encara no havia aparegut el seu gran llibre sobre la cova valenciana!) per recolzar l'evidència dels microburins magdalenians al llevant peninsular. I no podem deixar de considerar les circumstàncies històriques de la publicació, en el número 1 de la revista *Ampurias* aparegut el mateix any 1939 i impulsada pel Dr. Almagro des del Museu Arqueològic de Barcelona. El jove Maluquer de Motes d'aquell moment havia acabat la carrera poc abans, durant la guerra civil, a la nostra Universitat Autònoma, en un curs en el qual tenia de companys de fatigues en la Prehistòria i la Història Antiga Salvador Espriu i Mercè Muntanyola; aquell any 1939 havia de col·laborar en tasques de recerca al Museu, la qual cosa explica que el Dr. Almagro li confiés la col·lecció de materials lítics de la Valltorta, que es va ocupar de publicar seguint els consells del seu mestre el Dr. Pericot. Als seus vint-i-pocs anys la dignitat de l'article anuncia la professionalitat del Dr. Maluquer i ens fa sentir el llunyà ressò d'uns moments difícils per a tothom, quan calia fer el que es podia i no el que es volia; poc després les inclinacions científiques del Dr. Maluquer de Motes es van fer paleses i van deixar en quasi anecdòtic l'estudi dels microburins de La Valltorta que hem ressenyat.

Han de passar uns quants anys per tal que les circumstàncies tornin a portar el Dr. Maluquer de Motes cap a un jaciment paleolític. Les responsabilitats de recerca que ell va assumir a Navarra durant els anys seixanta el van portar a interessar-se per les indústries lítiques de la zona, i bona prova d'això és la notícia que dona dels interessantíssims materials de superfície apareguts a Olazagutía, amb elements de Paleolític superior i grans fulles de retoc pla que, segons Maluquer de Motes, podrien ser solutrianes o de cronologia més recent (Maluquer de Motes, 1954). Pel que fa a les seves excavacions a l'àrea navarresa, ho va fer a la zona pirinenca, la cova de Berroberria, al terme municipal d'Urdax. No creiem que hi anés a buscar episodis de Prehistòria recent, ja que els treballs anteriors de Norbert Casteret (anys vint i trenta) i del Marqués de Loriana (anys quaranta) feien evident la presència de nivells del

Paleolític superior. En una breu nota publicada l'any 1965 el Dr. Maluquer de Motes ens descriu l'estratigrafia de la cova, amb un conquiller a la part alta i un Magdalenian superior a la baixa, sense més precisions (Maluquer de Motes, 1965). Si va haver-hi més dades, el Dr. Maluquer de Motes no les va publicar i no en sabem res en profunditat.

En alguna altra ocasió el Dr. Maluquer de Motes va topar, sense buscar-ho, amb nivells paleolítics. Recordem aquí els seus treballs l'any 1969 a la cova dels Muricecs, al terme de Llimiana, Lleida; juntament amb el Sr. De la Vega i els llavors joves estudiants J. Guitart i E. Junyent, va emprendre una campanya que va donar, a més de materials del Bronze, una sèrie d'eines lítiques de clara manufactura paleolítica. La seva recent revisió les ha situat en el Paleolític Mitjà, sense que la revisió estratigràfica que estem realitzant no ens hagi aclarit gaire coses més (Fullola i Bartrolí, 1990).

Com si la trajectòria científica del Dr. Maluquer de Motes volgués tancar un cercle iniciat el 1939 amb el treball sobre els microburins de La Valltorta, les penúltimes excavacions seves (les darreres van ser a Cortes de Navarra) van portar-lo a retrobar-se amb el Paleolític. Els seus treballs a la cova del Parco, a Alòs de Balaguer, ben a prop de la seva estimada Artesa de Segre es van iniciar l'any 1974; van prosseguir amb llargues intermitències en nivells del Bronze i del Neolític fins que l'estiu del 1984 va fer-hi la seva última campanya (vegeu una descripció detallada del descobriment i de les campanyes a Petit *et alii*, 1997:13-14). Va decidir fer una cala de 3 metres quadrats a l'interior de la cova que el va portar a baixar per sota d'un nivell de grans blocs caiguts i a excavar més d'un metre de potència de Magdalenian. El Dr. Maluquer de Motes va saber valorar immediatament la importància del seu descobriment i el va publicar poc després en forma de primera notícia en un lloc de difícil accés, l'homenatge a Luis Mitxelena fet a Vitòria (Maluquer de Motes, 1985) i, ja amb dibuixos, estratigrafia i valoració precisa i concreta dels materials, a la revista *Pyrenae* 19-20 que, tot i que correspon als anys 1983-84, va sortir efectivament el 1985 (Maluquer de Motes, 1983-84). A partir dels materials lítics, i sobretot dels ossis, el Dr. Maluquer de Motes situa la troballa en el Magdalenian, sense equivocar-se quan assenyala que es tracta del primer jaciment del Paleolític superior de la vall del Segre; la conca de l'Ebre havia vist la primera troballa d'aquesta època poc abans, quan l'abril del 1983 nosaltres mateixos excavàrem la Bauma de la Peixera d'Alfés, prop d'Artesa de Lleida (Fullola, Gallart, Peña, i G^a-Argüelles, 1985), i

poc després anirien sortint altres assentaments del mateix moment com la cova de Chaves, a la vall de l'Ésera, a l'Aragó, excavada per la Dra. Utrilla.

Com es pot comprovar, el descobriment era important, una fita dins el Paleolític català i que el Dr. Maluquer de Motes va saber calibrar en la seva justa mida. Els seus treballs no van anar més endavant a causa de la crisi que va patir a principis de 1985 i que ja li va impedir tornar a pujar a la cova del Parco. Encara amb ell com a codirector nominal, vam assumir la direcció dels treballs l'any 1987 després de revisar els materials procedents dels seus treballs (Fullola, G^a-Argüelles i Millán, 1988). Juntament amb M. M. Bergadà i R. Bartrolí des del 1988, i amb la incorporació de M. A. Petit l'any 1992, hem revisat l'estratigrafia de la "cala Maluquer" (Fullola i Bergada, 1990; Bergadà, 1991), hem excavat el testimoni de l'interior de la cova, amb una intensa ocupació epipaleolítica (Fullola *et alii*, 1998) i hem iniciat treballs en extensió en el nivell II, epimagdalenianà, amb resultats excel·lents en paleovegetació a partir dels fitòlits (Albert, Calvo i Mangado, 1997) i del pol·len (Fullola *et alii*, 1997), en l'arqueozoologia (Nadal, 1988), en traceologia i activitats preferencials (Calvo, 1997) o en primeres matèries (Mangado, 1998). Tot això ens ha permès decisives aportacions en el marc de la reconstrucció paleoambiental del vessant sud dels Pirineus, amb perioditzacions pròpies per a la zona (Bergadà, Burjachs i Fullola, 1999).

La cova del Parco, els seus nivells paleolítics, és una de les herències que ens va deixar el Dr.

Maluquer de Motes que ha fructificat i esperem que seguirà fent-ho en el futur. Els seus plantejaments de mitjan anys vuitanta s'han vist confirmats.

No voldríem acabar aquest treball sense fer esment de l'impuls que el Dr. Maluquer de Motes va donar a l'Epipaleolític quan l'any 1978 ens va encarregar l'excavació de l'abric del Filador, a Margalef de Montsant. Des de la seva posició a la direcció de l'arqueologia espanyola va posar el germen del nostre grup de recerca del SERP (Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques) que anys després havia d'assumir les responsabilitats de recerca a la Universitat de Barcelona en el camp de la prehistòria. Creiem que aquesta va ser una altra de les llavors sembrades pel Dr. Maluquer de Motes que va germinar tant a la vall del Montsant com, més endavant, en altres indrets del país i l'estranger.

Òbviament totes les dades que hem analitzat al llarg d'aquest treball no han resistit el pas dels anys i han quedat envellides per noves tècniques i troballes; però hem intentat situar-les en el seu context científic i històric per fer-les comprensibles i perquè tothom pugui valorar-les amb justícia. En el seu moment totes van marcar fites d'interès en el Paleolític del quadrant NE peninsular, ja sigui revisant materials antics, ja sigui fent descobertes en excavacions; la seva escassa xifra no desmereix una qualitat científica que ell ens va saber transmetre a través del seu mestratge. Amb aquest motiu li dediquem aquest treball amb el nostre més sentit record i agraïment.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT, R. M., CALVO, M. I MANGADO, X. (1997), "Raw material supplies, microwear and phytolith analysis of the lithic industry in level II of Cova del Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera, Spain)", *Man and Flint*, 7th International Flint Symposium, ed. Institut of Archeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, pàg. 161-166, 4 fig., 3 taules.
- BERGADÀ, M. M. (1991), "Aproximació a l'estudi sedimentològic paleoclimàtic d'un assentament prehistòric: la cova del Parco (Alòs de Balaguer,

La Noguera)", *Cypselia* 9, pàg. 33-48, 18 fig., 2 taules.

- BERGADÀ, M. M., BURJACHS, F. I FULLOLA, J. M. (1999), "Evolution paleoenvironnementale du 14.500 à 10.000 BP dans les Pre Pyrénées catalans: la grotte du Parco (Alòs de Balaguer, Lleida, Espagne)", *L'Antropologie* 103, núm 2, pàg. 249-264, 8 fig., 2 taules.

- CALVO, M. (1997), "Análisis funcional y actividades documentadas en el nivel II de la cueva del Parco

- (Alòs de Balaguer, La Noguera)", *Pyrenae* 28, pp. 9-23, 6 graf., 4 fotograf.
- COROMINAS, J. M. (1949), "La colección Corominas de la Bora Gran", *Materiales Prehistóricos de Serriñá*, 3, *Monogr. del Instituto de Estudios Pirenaicos*, 68 pàgines, 46 fig.
- FULLOLA, J. M. i BARTROLÍ, R. (1990), "La cova dels Muricecs (Llimiana, Pallars Jussà) y el Musteriense del NE peninsular", *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 5 i 6 (1989-1990), ed. Univ. de Murcia pp. 35-48, 7 fig.
- FULLOLA, J. M., BARTROLÍ, R., BERGADÀ, M. M., BURJACHS, F., MENESES, MD i NADAL, J. (1997), "Le Magdalénien ancien en Catalogne: approche à l'étude des couches inférieures de la grotte du Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera, Lleida)", *El món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000-12.000 BP)*.
- FULLOLA, J. M. i SOLER, N. eds., *El món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 - 12.000 BP)*, sèrie monogràfica 17 del C. Inv. Arq de Girona, pp. 303-319, 6 fig.
- FULLOLA, J. M. i BERGADÀ, M. M. (1990), "Estudi d'una estructura de combustió i revisió dels nivells paleolítics de la cova del Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera, Lleida)", *Arxiu de Prehistòria Llevantina XX*, vol. homenatge a Enrique Pla, ed. S.I.P., pp. 109-132, 8 fig., 2 graf., 13 notes.
- FULLOLA, J. M., BERGADÀ, M. M., BURJACHS, F., G^a-ARGÜELLES, P., NADAL, J. i SOLER, N. (1999), "Le Paléolithique Supérieur méditerranéen ibérique; approches paléoenvironnementales, industrielles et artistiques", *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest méditerranéen: milieux naturels et culturels, actes del XXIV Congrès Préhistorique de France, Carcassona, setembre 1994*, D. Sacchi dtos., ed. Société Préhistorique Française, pp. 49-78, 5 fig., 3 taules.
- FULLOLA, J. M., GALLART, J., PEÑA, J. L. i G^a-ARGÜELLES, P. (1985), "El yacimiento paleolítico de la Bauma de la Peixera d'Alfès (Segrià, Lleida): noticia de la primera campaña de excavaciones, abril 1984", *Actes dels Primers encontres de Prehistoria Aragonesa*, Casp-Alcanayís, maig de 1984; publicat a *Bajo Aragón Prehistoria* 5, pp. 159-168, 2fig., 4 lám.
- FULLOLA, J. M. G^a-ARGÜELLES, P. i MILLAN, M. (1988), "Noves aportacions al coneixement de la cova del Parco, Alòs de Balaguer, La Noguera, Lleida", *Prehistòria i Arqueologia de la conca del Segre, actes del 7è Col. Internacional de Puigcerdà, 1987, homenatge al Dr. Maluquer de Motes* pp. 29-33, 3 fig.
- FULLOLA, J. M., PETIT, M. A., BERGADÀ, M. M. i BARTROLÍ, R. (1998), "Occupation épipaléolithique de la grotte du Parco (Alòs de Balaguer, Catalogne, Espagne)", *Proceedings of the XIII International Congress of the UISPP, vol. 2, section 6, Upper Palaeolithic*, Forlì, setembre 1996, A.B.A.C.O. Edizioni, pp. 535-542, 4 fig.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1939), "Las industrias con microburiles de La Valltorta", *Ampurias I*, pp. 108-113, 1 fig., 11 notes.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1948) "Yacimientos postpaleolíticos", *Materiales Prehistóricos de Serriñá*, 6, *Monogr. del Inst. de Est. Pirenaicos*, 55 pàgines, 15 figures., 6 lám.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954), "La industria lítica de Olazagutía", *Príncipe de Viana* 54-55, pp. 9-27, 17 fig., 18 notes.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963), "Las industrias del sílex. Su interés y sus problemas", *Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas, II Symposium de Prehistoria Peninsular*, pp. 21-28.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965), "La estratigrafía del covacho de Berroberria (Urdax, Navarra)", *Miscelánea en homenaje al abate Breuil*, t. II, ed. I.P.A. Dip. de Barcelona, pp. 135-140, 1 fig.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983-84), "Un jaciment paleolític a la comarca de La Noguera", *Pyrenae* 19-20, pp. 215-233, 6 fig.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985), "El primer yacimiento del Magdaleniense Superior en el valle del Segre. Noticia preliminar", *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario oblatae. Pars altera*, pp. 1501-1503, 1 fig.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1987), "Prehistòria i Edat Antiga, fins el segle III", *Història de Catalunya*, dirigida per P. Vilar, vol. I pp. 75-494, 2 fig., 2 quadres, 14 mapes, 67 fotogr.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1988), "Mig segle de recerques prehistòriques a les valls del Noguera Pallaresa i del Segre, a les vores del Montsec" *Prehistòria i Arqueologia de la conca del Segre, actes de 7è Col. Internac. de Puigcerdà 1987, homenatge al Dr. Maluquer de Motes*, pp. 17-24.
- MANGADO, X. (1998), "La arqueología del sílex. Estudio de caracterización de materiales silíceos. Un caso práctico: el nivel II de la Cova del Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera)", *Pyrenae* 29, pp. 47-68, 3 fig. 7 taules, 4 gràfics, 1 mapa, 3 fotogr.
- NADAL, J. (1998), *Les faunes del Plistocè final - Holocè a la Catalunya meridional i de Ponent. Interpretacions tafonòmiques i paleoculturals*, Tesi Doctoral inèdita, Dept. de Prehistoria, Hist. Ant. i Arqueolo., UB, 662 pp.
- NADAL, J., ALBERT, R. M. i JUAN, J. (1997), "Nuevas aportaciones arqueozoológicas y arqueobotánicas del yacimiento magdaleniense de la Bora Gran d'en Carreras (Serinyà, Pla de l'Estany)", *El món mediterrani després del Pleniglacial (18.000-12.000 BP)*, FULLOLA, J. M. i SOLER, N. eds., sèrie monogràfica 17 del C. Inv. Arq. de Girona, pàg. 365-373, 7 fig.

- PERICOT, L. i MALUQUER DE MOTES, J. (1951), "La colección Bosóms", *Materiales Prehistóricos de Serinyà* 2, ed. Inst. Est. Pirenaicos, 73 pàgines, 38 fig., 9 làm.
- PERICOT, L. i MALUQUER DE MOTES, J. (1969), *La humanidad prehistórica*, a Biblioteca Básica Salvat, col. RTV n.º25, Salvat ed. i Alianza Ed. S.A., 187 pàgines.
- PETIT, M. A., ESTRADA, A., BERGADÀ, M. M., FULLOLA, J. M., BARTROLÍ, R., GAMARRA, A., NADAL, J., ALBERT, R. M., CUMMINGS, L. S. i FARELL, D. (1996), *El procés de neolitització de la vall del Segre. La cova del Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera): estudi de les ocupacions humanes del Vè al II mil·lenni a. C.*, ed. SERP, Monografies 1, M. A. Petit ed., 69 pàgines, 32 figures.
- RUEDA, J. M. (1987), "La indústria òssia del Paleolític Superior de Serinyà: Reclau Viver i Bora Gran d'en Carreras", *Cypsela* 6, pàg. 229-236, 12 fig.
- SOLER, N. (1976), "La Bora Gran d'En Carreres", *El Paleolític a les comarques gironines*, pp. 156-157.
- SOLER, N. (1986), *Les indústries del Paleolític Superior en el nord de Catalunya*, Tesi Doctoral inèdita, Dept. de Prehistòria, Hist. Ant. i Arqueol., UB, 4 vols., 1.237 pàgines.
- SOLER, N. (1999), "Le Paléolithique des grottes de Serinyà (Gérone, Catalogne, Espagne)", *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest méditerranéen: milieux naturels et culturels, actes del XXIV Congrès Préhistorique de France*, Carcassona, setembre 1994, D. Sacchi dtor., ed. Société Préhistorique Française, pàg. 195-228, 17 fig., 2 taules.